

TOMÁŠ ŠPIDLÍK

A KERESZTÉNY KELET LELKISÉGE

TARTALOM: A lelki (spirituális) teológia; 1. Közös források; 1/ A Szentírás; 2/ Az Egyház Hagyománya; 3/ A kereszténység megjelenése a néphagyományban; 4/ A zsidó-keresztény környezet; 5/ Hellenizmus; 6/ Hogyan viszonyultak az Atyák a filozófiához? 7/ A „heterodox” szerzők; 2. A helyi egyházak lelki irodalma; 1/ Görögök és bizánciak; 2/ Koptok; 3/ Etiópok; 4/ Szírek; 5/ Örmények; 6/ Grúzok; 7/ Szlávok; 3. A keleti lelkiség irányzatai; 1/ A megkülönböztetés szempontjai; 2/ A legősibb, a gyakorlati lelkiség; 3/ Az intellektuális lelkiség és a misztika születése; 4/ Lelki megtapasztalás, a szív lelkisége; 5/ A látható világhoz kötődő kozmikus lelkiség, a képek tisztelete; 6/ A közösségi (cenobita) irányzat, az egyházas lelkület; 7/ A lelkiélet törvényeinek kifejezései

Thomaš Špidlík jezsuita bíboros nem ismeretlen a hazai olvasók előtt. Igaz, széleskörű munkásságából mindössze két rövidebb írás jelent meg eddig magyarul: a pápának tartott lelkigyakorlatának elmékedései, A Szentlélek útján, és az imádságra buzdító gondolatait tartalmazó kis füzet Hogyan imádkozunk címmel. Mindkettő az Örökségünk kiadó gondozásában. Készülőben van annak a három kötetes nagy munkájának¹ a magyar fordítása, melyet már évtizedek óta tankönyvként használnak több ország teológiai intézetében, s amely a keleti keresztény lelkiség kézikönyvének is tekinthető. Ebből kívánunk most közreadni egy kis ízelítőt. Nem csupán azért, hogy fölkeltsük az érdeklődést e valóban jelentős és igen átfogó munka iránt, mely a hazánkban mindmáig fölfedezésre váró területen ad szakértő eligazítást, hanem abban is bízhatunk, hogy a keresztény kelet lelkisége forrásainak rövid vázlatát már ebben a formában is segítséget adhat azoknak, akik ezen a területen szeretnének kutatómunkát végezni.

Közlésünkben a tudós professzor a keleti kereszténység gyökereit mutatja be előbb a kereszténység közös forrásai alapján (1), majd a helyi egyházakat vizsgálva (2), végül a keleti egyházban élő lelki irányvonalakat vázolva (3). Már ebből a szűkre szabott részletből

¹ ŠPIDLÍK, T., *La spiritualité de l'Orient Chrétien*, OCA 206 (1978).

is kitűnik, hogy a hagyomány nem valami merev szokásrendszer meg-
rögzött követése, hanem életető forrás, életnedvet közvetítő gyökér,
mely az emberiség kultúrájában, szellem- és lelkiségtörténetében min-
denütt, de a keleti keresztény egyházakban kivált elengedhetetlen
jelentőséggel bír.

A lelki (spirituális) teológia

Ebben a kifejezésben olyan szókapcsolatot használunk, melyen
érdemes kicsit elgondolkodni. Hiszen a keresztények számára a három
legszentebb szót hordozza magában: Theosz, Logosz, Spiritus... Tudjuk,
hogy a hosszantartó használat elnyüvi a kifejezéseket, mint a ruhát. De
nagy meglepetés is ér minket, amikor egyszer csak régi pompájukban
találkozunk velük.

Így vagyunk a „teológia” szóval is. Amikor az ősi keresztény
Kelet ezt művelte, csakis a személyes kapcsolat szerint értelmezte: a
Theosz-hoz, a Atyához, a Logosz, Krisztus által a Szent-Lélekben; olyan
személyes kapcsolatban, mely csak az imádságban gyakorolható. A mai
értelemben vett „lelki teológia” kézikönyvei is szinte tudomást sem
vesznek erről, jóllehet az imádságról szóló tanítások és elmélekedések
szinte teljes palettát kínálnak. Az orosz lelkiség egyik jellegzetes alakja,
Remete Feofán erőteljesen kiemeli ezt a szempontot, és hozzáteszi: „jó
lenne, ha valaki összegyűjtené a szentatyák által írt imákat, ugyanis ezek
adnák meg az üdvösség igazi kézikönyvét”.²

Igaz ugyanakkor, hogy a Lélek szerinti élet, az imádságos élet
kezdetén lévőknek szükségük van tanításra. Elengedhetetlen, hogy ala-
pos tanítást kapjanak, példák, követendő szabályok legyenek előttük.
Vajon nem tekinthető a Szent Atanáz által írt *Szent Antal élete* az aszke-
tika és misztika első kézikönyvének? Az *Apofthegmák* pedig még ennél
is teljesebb gyűjteményeket kínálnak. Aforizmákban szólnak meg,
melyet a keletiek szinte minden irodalmi formánál jobban kedveltek.
Centuriákban, százas csoportokban vannak összegyűjtve a rövid, köny-
nyen megjegyezhető világos lelki mondások,³ melyek közben nem homá-
lyosítják el a misztériumot sem. Inkább arra készítetnek, hogy mindenben

² *Nacsertányije khrisztyiánszkaگو nrauoacsenyija (A keresztény erkölcs áttekintése)*,
Moszkva 1895, 411; Remete Feofán, 239.

³ Vö. HAUSHERR, I., „Centuries”, in *DS* 2,1 (1953), col. 416-418.

a lelki értelmet kutassuk, és nem laposodnak üres moralizmussá, melyből épp az élet mélysége hiányzik.

A lelkiélet kézikönyvének összeállítása ahhoz hasonlít, mint amikor a művészetről beszélünk nagy vonalakban, a zenéről, festészeletről stb. Ha hitelesek akarunk lenni, akkor nem állíthatunk föl előre gyártott rendszereket, s nem vélhetjük azt, hogy a javasolt szabályok teljeselek, tévedhetetlenek, mindig és minden helyzetben alkalmazhatók. Mégis igaz marad, hogy a szabályok, éppen azért, mert szabályok, általában végső eredményei egy hosszú tapasztalatsornak, melyet előbb egyes szépre érzékeny emberek éltek át, aztán kisebb csoportok, majd pedig szélesebb rétegek. Ilyenformán történik az, hogy a tapasztalatok hagyománnyá válnak.

A szent ikonfestészet terén különösen tetten érhető ez a folyamat. Az orosz ikonokat meglepően gazdag színvilág jellemzi, az általuk keltett érzelmi hatások hihetetlenül változatosak, jóllehet a vonalak és formák szinte mindig ugyanazok, követve az ikonográfiai előírásokat. Egy nyugati művész számára az előrelépés és fejlődés azt jelenti, hogy az ellenállhatatlan belső készleteknek megfelelően változtatja a formákat, szinte „új rendszereket” épít ki. Az ikonfestő, épp ellenkezőleg, annak örült, hogy kézhez kapta a rögzített formákat, a már lezárt területet: s ez nyújtotta számára a belső, személyes kibontakozás lehetőségét.

1. Közös források

1/A Szentírás

Szoros kapcsolat van az Isten Szava és a hívő ember élete között. Hiszen a Szó, mely Isten dicsőségét kinyilatkoztatja, ugyanakkor Isten parancsainak is kinyilatkoztatója, és elválaszthatatlan is tőle. Fontos tehát, hogy a hívő ember egész élete összhangban legyen vele.⁴ Jusztiniánosz császár Novellái, Barszanufiosz tanácsai, Új Teológus Simeon misztikus jegyzetei stb. megannyi tanúság arról, hogy mind alávetik magukat az élet törvényének, mely maga a Biblia. Elsősorban azonban Baszileiosz az, aki meghatározza a rendíthetetlen elvet: Minden szót vagy minden cselekedetet a Szentírás tanúsága alapján kell tudni igazolni.⁵

⁴ Vö. HERMÁSZ, *A Pásztor*, Lát. I,3,3-4 és több helyütt is.

⁵ Vö. GRIBOMONT, J., „Les Règles Morales de saint Basile et le Nouveau Testament”, in

Ebben kereste a maga számára a bölcsességet (*logion*) és élettanítást (*politea*) a lelkének üdvössége érdekében.⁶

A szemlélődöknél találjuk meg a lelki táplálék, a Szentírással való táplálkozás szimbólumát, mely teljes egészében biblikus kép, de Órigenész már a hagyományba is beleültette. A Szentírás és az Eukharisztia az ő számára szorosan összefonódnak.⁷ Hiszen a Biblia egyike az Isten Logosza testi megjelenésének, s a Szent iratokról való elmélkedés segít abban, hogy lassacskán fölfedezzük azt az isteni titkot, mely a szívünkben lakozik.⁸

Bár a sivatagi atyák viszonylag keveset idézték a Bibliát, mégis abból éltek, az járta át őket.⁹ A *tipikonok* meg a szentek életrajzi szövegeinek részletes tanulmányozása során pontosan feltárul előttünk, hogy a szerzetesek milyen gyakran forgatták a Szentírást. Így például Szárovi Szent Szerafim hetenként végig olvasta az egész Újszövetséget.¹⁰

A Szentírás kívülről mondogatása az anahorétáknál ajánlott és példaként emlegetett gyakorlat.¹¹ Aki teljesen át van itatva a szövegekkel, annak, egyes szerzetesek szerint, elegendő azokat ismételtetni minden körülmények között, s ezáltal elmélkedik rajta,¹² illetve ezzel szolgálja mások lelkivezetését.¹³

Gyakran ezek a földézések új és új lelki ízt kínálnak. Hiszen a lelki értelmet keresi benne az ember. „A Szentírást olvasva – mondja Evdokimov – az Atyák nem a szöveget olvasták, hanem magát az élő Krisztust, és Krisztus beszélt is hozzájuk; úgy táplálkoztak az igével,

Studia Patristica 1 (TU 63), Berlin 1957, 416-426; Uő, „Obéissance et Évangile selon saint Basile le Grand”, in *La vie spirituelle*, Suppl. VI. (1952), 192-215; ŠPIDLÍK, T., *La sophiologie de S. Basile*, 167 kk.

⁶ Vö. HAUSHERR, I., „Noms du Christ et voies d'oraison”, in *OCA* 157 (1960) 162. kk.

⁷ *Hom. sur l'Hexateuque*, Ex. 13,3, in *GCS* 6, BAEHRENS, 274; vö. LUBAC, H. De, *Histoire et Esprit*, Paris 1950, 355. kk.

⁸ LUBAC, *op. cit.*, 349.

⁹ Vö. LELOIR, L., „La Bible et les Pères du désert d'après les deux collections arméniennes des Apophthégmes”, in *La „Bible et les Pères”*, Paris 1971, 112-134.

¹⁰ Vö. POSSELIANIN, E., *Ruszkie podviznyiki XIX-ogo véka (A XIX. századi orosz aszkéták)*, Szentpétervár 1910, 272.

¹¹ Vö. *Historia monachorum* 2, in *PL* 21,406b; PALLADIOSZ, *Historia Lausiaca* 10,17, in *PG* 34,1033,1041; ATHANASZIOSZ, *Vita Antonii* 3, in *PG* 26,845a.

¹² Vö. BACHT, H., „»Meditari« in den ältesten Mönchsquellen”, in *Geist und Leben* 28 (1955) 360-373; HAUSHERR, „Noms du Christ”, 171; DRAGUET, R., *Les Pères du désert*, Paris 1949, 155; *Théophane le Reclus*, 267.

¹³ Vö. ŠPIDLÍK, T., „L'autorità del libro per il monachesimo russo in monachesimo orientale”, in *OCA* 153 (1958) 169. kk.

mint eukharisztikus kenyérral és borral, s az ige Krisztus mélységét kínálta nekik”.¹⁴ A szent könyvek sugalmazottsága és isteni mivolta egyenértékű volt az Atyák szemében. A Biblia szövegeinek (főként a zoltároknak) ismételtetése által maga a Lélek fejti ki erejét a világban.¹⁵

A Biblia, minthogy tele van titokkal, túlhaladja az emberi felfogóképességet. Az életvitel tisztasága is elengedhetetlen feltétele annak, hogy az ember olvashassa. Elegendő Doszitheosz példáját említeni, aki „tisztaságának köszönhetően kezdett megérteni bizonyos szövegeket a Szentírásból”.¹⁶ Evdokimov egy szép kifejezése szerint az Írás „megtestesüléséhez szükség van a befogadó környezet válaszára, a kettő egymásba hatolására”, egyfajta „*perikhorészisre*”, a Krisztusban meglévő két természet mintájára.¹⁷

2/ Az Egyház Hagyománya

Köztudott, hogy a keleti szerzők mennyire nagy tiszteletben tartják az Atyák Hagyományát. Idézzünk Moszkosz János *Lelki virágoskert*-jéből: „Ha találsz egy mondást Szent Atanázról, és nincs nálad papír, hogy fölírd, akkor írd rá ruhád szegélyére!”.¹⁸

Az Atyák a hitnek két forrását különböztették meg: A Szentírást és „az Egyháznak azokat a misztériumait, melyeket az Írás nem érint”.¹⁹ Hangsúlyozzák az élő, szájról szájra adott Hagyomány szükségességét.²⁰ Később azonban az Atyák tanítását is leírták, és ez is szinte „Szentírás”-sá lett. Egy meggyőződéses tradicionalista, Volokolamszki József jogosnak tartja a „Szentírás” fogalmának efféle kibővítését: „Megkaptuk a Szentírás tanúságát, vagyis: az Ószövetséget, a Prófétákét, a szent evangéliumét az apostolokét, aztán minden olyan írásét, melyet az Egyházatyák és Egyházdoktorok ránk hagytak”.²¹ Ugyanolyan értékű mind, mert „bárki írt az Egyháznak a maga

¹⁴ *La femme et le salut du monde*, Tournai-Paris 1958, 12.

¹⁵ Vö. LUBAC, H. De, *Histoire et Esprit*, Parizs 1950, 299; Markellosz apát a *Lelki virágosréten* 152, in SC (1946) 204. kk.

¹⁶ *Szent Doszitheosz élete* 12, in SC 92 (1963) 143.

¹⁷ *La femme et le salut du monde*, 13.

¹⁸ N. 40, SC 12 (1946) 84.

¹⁹ Baszileiosz, *Tract. de Sp. Sancto* 27, in PG 32,193a; in SC 17 (1945) 238.

²⁰ Vö. *La sophiologie de S. Basile*, 172. kk.

²¹ Vö. *Joseph de Volokolamsk*, 10.

idejében, azt a Szentlélek indította”.²²

Ez egyfajta túlzó tiszteletet eredményezett a lelki könyvek iránt,²³ mivel óvakodtak attól, hogy bármit is saját maguktól mondjanak,²⁴ s kötelességüknek tartották, hogy igazodjanak „az Írások” gyűjteményes összességéhez,²⁵ hiszen méltatlannak tartották magukat arra, hogy közvetlenül a Szentlélektől kaphatnának indítást.²⁶ Ezzel az íráshoz ragadt szemlélettel szemben szükséges volt újra hangsúlyozni az élő hagyományt, mely „bevonja a Szentlélek szüntelen munkáját, s amely a maga teljességében csakis az Egyházon belül virágozhat ki és hozhat gyümölcsöket...”²⁷

Következésképp, amikor a Keleti Egyház „tradicionalizmus”-áról beszélünk, nem szabad elfelejteni, hogy a Tradíció maga az „élet (az Egyház élete), melyben annak minden egyes tagja a saját mértéke szerint részesül. Ha valaki a Hagyományban él, akkor az Egyház által kinyilatkoztatott titkok tapasztalatából részesül”²⁸

Ez az élő hagyomány elválaszthatatlan az Egyház imádságától. Ezért van olyan szoros egység a hittételek és a szertartások között, a kettő elválaszthatatlan az Egyház tudatában.²⁹ Iréneusz egyenlőséget tesz a kettő között: „tanításunk összhangban van az Eukharisziával, az Eukharisztia pedig megerősíti azt”.³⁰ Theodorosz Sztuditész szerint pedig „a liturgia az üdvösség művének összefoglalása”.³¹

Ebben az összefüggésben az „Atya” szó szélesebb körű fogalom, mint a mai patrológiában. A „*theopneusztesz* Atyák” a lelki írók szemében a sivatagi szerzetesek, és utódaik. Az Egyház nagy tanítói inkább az aszketikus műveket kedvelik. Noha aligha gondolhatnánk, hogy az „Atyák” kora lezárult volna. Evergetinosz Pál Paterikonja

²² *Ibid.*, 14.

²³ Vö. ŠPIDLÍK, „L’autorità del libro per il monachesimo russo”, 159-179; UŐ, „Der Einfluss cyrillo-methodianischer Übersetzungen auf die Mentalität der russischen Mönche”, in ZAGIBA, F., *Annales Instituti Slavici, Acta congressus... Salisburgensis* I, 4, Wiesbaden 1989 95-102; UŐ, „La spiritualità de monaci greci in Italia. Alcuni aspetti particolari”, in *La Chiesa greca in Italia...*, Padova 1973, 1201-1204.

²⁴ Vö. *Joseph de Volokolamsk*, 95.

²⁵ Vö. *L’autorità del libro...* 167. kk.

²⁶ Vö. *Joseph de Volokolamsk*, 9.

²⁷ V. LOSSKY, *A l’image et a la rassembleance de Dieu*, Paris 1967, 196.

²⁸ V. LOSSKY, *Essai sur la théologie mystique de l’Église d’Orient*, Paris 1944, 235.

²⁹ LOSSKY, *A l’image et a la rassembleance de Dieu*, 193.

³⁰ *Adv. haer.* IV, 18,5, in SC 100 (1965) 610.

³¹ *Antirrheticus* I, 10, in PG 99,340C.

(*Szünagógé* címmel) a nagy patrisztikus gyűjtemények egyike. Bár az ősiséget külön megbecsülés illeti, azért a maiakat (és számára ezek Sinai Atanáz, Ifjabb Szent Eutim és mások) szintén nevezhetjük „az Atyák”-nak, föltéve, ha látszik rajtuk az életszentség. Evergetinosz mindnyájukat „theoforosznak” tartja, szavaikat pedig sugalmazott írásnak tekinti.³² Új Teológus Simeonról is azt mondja az életrajza: „Gondolkodása az apostolokéhoz hasonlítható, mert az isteni Lélek irányította... a híveket pedig sugalmazott írásaival tanította”.³³

3/ A kereszténység megjelenése a néphagyományban

Egyes történelmi kutatások a keresztény tanítást³⁴ a kereszténység és a zsidóság kapcsolata szempontjából értelmezik.³⁵ Más történészek inkább azt vizsgálják, hogyan találkozott az azt megelőző kultúrákkal, civilizációkkal, melyek előkészítették azt vagy éppen ellentétesek voltak vele.³⁶ Megint mások közvetlenebbül próbálják kapcsolni a vallásos hithez, annak gyakorlatához, hogy ebből vezessék le annak kibontakozását.³⁷

Világos dolog, hogy nem elegendő leszűkíteni a kérdést olyan párhuzamra, mely két rendszert állít egymás mellé. Nem kielégítő az sem, ha egy meghatározott nép megvalósult kereszténységét egyfajta szinkretizmus gyümölcsének tekintjük. S nem beszélhetünk csupán a kereszténység adott (görög, szír, orosz stb.) környezetbe „illeszkedéséről” sem. Ha mégis fogalmat akarnánk találni rá, legjobban a Krisztus által a Szentlélekben alkotott isteni élet folyamatos „inkarnációjáról”

³² Vö. HAUSHERR, I., „Paul Evergetinos a-t-il connu Syméon le Nouveau Théologien?”, in *OCP* 23 (1957) 58-79; „Études de spiritualité orientale”, in *OCA* 183 (1969) 262-283.

³³ Uő., *Syméon le Nouveau Théologien, Or. Crist.* XII. Róma 1928, 97.

³⁴ Vö. CLASSEN, W., *Eintritt des Christentums in die Welt, der Sieg des Christentums auf dem Hintergrunde der untergehenden antiken Kultur*, Gotha 1930; SPANNEUT, M., *Le stoïcisme*, 57. kk.

³⁵ Vö. BULTMANN, R., *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen*, in *Erasmus Bibliothek*, Zürich 1949.

³⁶ Vö. CAUSSE, A., *Essai sur le conflit du christianisme primitif et de la civilisation*, Párizs 1920; ROUGIER, L., *Celse ou conflit de la civilisation antique et du christianisme primitif*, Paris 1926.

³⁷ ZIELINSKI, T., „La Sibylle, trois essais sur la religion et le christianisme”, in Couchoud, P. L. (réd.), *Christianisme*, Paris 1924; NILSSON, M. P., *Geschichte der griechischen Religion*, 2. köt., München 1950; MIRCÉA ELIADE, *Traité d'histoire des religions*, Paris 1959.

beszélni, mely a népek és azok hagyományainak adott emberi körülményei között, azok gondolkodásmódjában ölt testet.

Fokozatos és fejlődő átistenülésről van szó. A gondolkodásmódok és emberi fogalmak kereszténnyé válásának mélysége attól fog függeni, hogy azok, akik alkalmazzák és megvalósítják, milyen mélységben élnek meg a lelki életüket.

Kétségtelenül hasznos összehasonlítani a zsidók és görögök gondolkodásmódját, a szlávok lelki beállítottságát, az afrikaiak viselkedérendszerét a valósággal... Elkerülendő azonban, hogy olyan egybevetést állítsunk föl, melynek egyik oldalán a kereszténység áll, a másikon pedig a görög, egyiptomi, szláv stb. gondolkodásmód. Hiszen a keresztény lelki élet teljes egészében beletestessül mindezekbe az emberi valóságokba.

Ez azonban nem akadályoz meg bennünket abban, hogy egymás mellé állítsuk a különböző „megtestesüléseket”: a legősibbet, melyet a zsidó formák jellemeznek, a hellenista világgal, az örménnyel, georgiaival stb. Senki sem vonja kétségbe, hogy a zsidó- és hellenista kereszténység összehasonlításának nagy jelentősége van azok számára, akik a keresztény Kelet lelkiiségének jegeit kutatják.

4/ A zsidó-keresztény környezet

A kereszténység először úgy jelent meg, mint egy zsidó mozgalom. A teológiai gondolatkörök és a keresztény intézmények jelentősen magukon viselik e kezdeti körülmények nyomait. Ma egyre inkább azt tartják, hogy az ószemita és a görög-római szemlélet eltérő módon viszonyult a valósághoz meg a lelki élet kérdéseire. Kiemelik, hogy míg az egyik dinamikus, a másik statikus, az egyik szubjektív a másik objektív, az egyik az anyag a másik a forma iránt fogékony, az egyik a hallott a másik a látott dolgok iránt érzékenyebb, az egyik a gyakorlati a másik elméleti beállítottságú stb.³⁸

Másrésről pedig fölfedezhető, hogy a zsidó-keresztény teológia valóságos teológia, a szó teljes értelmében, mely arra törekszik, hogy egységes látásmódot alkosson, hogy kimutassa azt, hogy Krisztus és az Egyház életének eseményei az Isten örök tervének megvalósulásai. A történelemben ágyazott teológiának mutatkozik, ugyanakkor kozmikus jellege is van: az Ige tettei, melyek Izrael történetében rajzolódtak ki

³⁸ Vö. BOMAN, Th., *Das hebraische Denken im Vergleich mit dem griechischen*, Göttingen ⁵1968.

előre, betöltik a lelki dolgok minden területét, hatással vannak minden teremtményre.

Ennek a kezdeti teológiának sok eleme ivódott bele a görög Atyák hagyományába, de még előbb módon él tovább a semita eredetű keresztényeknél: a szíreknél, etiópoknál, örményeknél.

5/ Hellenizmus

A keresztény vallás olyan zsidó környezetben született meg, mely már kapcsolatban állott a hellenizmussal, s kétségtelenül át is vett egyes hellenista vonásokat. Elnagyoltan azt is mondhatnánk, hogy a mediterrán vidék keleti öblében, a görög kultúra (s természetesen a görög-latin kultúra) környezetében indult növekedésnek a kezdeti kereszténység.

Ebben a lelki-kulturális környezetben elsősorban a filozófiai tanokat vehették át az Atyák az iskolákban. S ezek alakították ki azt az életteret, amelyben éltek: az eklektikus filozófiai gondolkodás, egyfajta *koiné* filozofikus vallásosság, melybe belevegyült az egyszerű sztoicizmus, pitagorizmus, mérsékelt platonizmus, s később az újplatonizmus. Ennek a filozófiai gondolkodásnak jellemző sajátossága, szemben a klasszikus korrallal, hogy fogékonyak mutatkoztak a vallásos, erkölcsi kérdések iránt.

Gyakran kimutatták már ennek a filozófiának a keresztény tanításra gyakorolt hatását.³⁹ Most azt vizsgáljuk meg, hogy az a mód, ahogyan a keresztény tökéletességet keresték és élték, magán viseli-e, és ha igen, milyen mértékben a hellenista jegyeket.⁴⁰ Nem annyira rendszerezett hatásra kell itt gondolnunk, mint inkább cselekvések és viszontcselekvések összetett játékára. Az Atyák görögök voltak, s így váltak kereszténnyé. S világos, hogy már egyetlen ember kereszténnyé válásának folyamata mennyi fokozatot és árnyalatot hord magában, akkor mennyivel inkább igaz ez egy egész környezetre.

6/ Hogyan viszonyultak az Atyák a filozófiához?

³⁹ Vö. GRILLMEIER, A., „Hellenisierung-Judaisierung des Christentums als Deutepnzinzipien der Geschichte der kirchlichen Dogmas”, in *Scholastik* 33 (1958) 321-355, 528-558.

⁴⁰ I. Hausherr szembeállítja a „eredeti kereszténységet” az „intellektuális kereszténységgel”, mely egyfajta öröksége a szemlélődést hangsúlyozó platóni lélektannak.

Nyilván sokan foglalkoztak azzal, hogy különbséget tegyenek a világ bölcsessége és az Isten bölcsessége között (vö. Róm 1,18 kk; 2,14 kk). A pogányok filozófiája nemde a démonok és téveszmék világa?⁴¹ Vagy legalábbis hiábavalóság,⁴² a látszat dolgok világa,⁴³ „emberi hagyomány”.⁴⁴

Azonban már a II. században Jusztinosz, a megtért filozófus megtart egyfajta rokonszenvet azzal a filozófiával szemben, amit elhagyott.⁴⁵ Alexandria a birodalom szellemi központja, a hellenizmusnak, de a zsidóságnak is a fővárosa, egész Kelet bölcsességi irányzatainak találkozópontja, s itt vált először élessé a kérdés. Kelemen világosan látja, hogy nem elegendő, sőt félrevezető a túlzó szembehelyezkedés.⁴⁶ Órigenész érdeme, hogy az őt megelőző két szélsőséges magatartás között megtalálta a középutat. Előbb föltárja a világ szerinti bölcsességben rejlő bálványimádást: a filozófus saját elképzelését, mint bálványt állítja föl, magának alkot igazságot, ahelyett, hogy azt Istentől kapná. A keresztények számára ez nagy veszélyt jelent: mint egy „aranyrög”.⁴⁷ Másrésről azonban meg van győződve, hogy a filozófia teljes elutasítása arra kárhozthatná a keresztényt, hogy valamiképp szegény maradjon a gazdag környezetben. Eltiltaná a gondolkodás emberi képességének használatától, attól, hogy gondolatait kifejezze, megvédje, kibontakoztassa.⁴⁸

Később aztán már gyakran elfogadták, hogy a filozófia hasznos lehet mint az evangélium kinyilatkoztatásának előkészítője,⁴⁹ de kifejezték azt is, hogy az Írások kinyilatkoztatása olyan, mint a napfény, mely mellett eltűnik a lámpa fénye.⁵⁰ Végül a lelki írónál újra megjelent a tartózkodás az értelmi fogalmak „aranyrög”-étől. Mivel

⁴¹ Tertullianosz szemében a filozófia az eretnecség szülőanyja. Gyakran vádolja emiatt a különböző iskolák vezetőit, különösen a *De Praescriptione* munkájában, SC 46 (1957).

⁴² Vö. *La sophiologie de S. Basile*, 142. A külső bölcsesség elutasítása.

⁴³ Vö. *uo. kk.*

⁴⁴ Baszileiosz *Életszabályai* voltaképpen idézetgyűjtemények a Szentírásból, pontosan azért, hogy ne „emberi hagyományokat” kövessenek (12,2, PG 31,724a).

⁴⁵ Vö. HYLDAHL, N., „Philosophie und Christentum. Eine Interpretation der Einleitung zum Dialog Justin”, in *Acta Theol. Danica* 9, Koppenhaga 1966.

⁴⁶ Vö. FAYE, E. De, *Clément d'Alexandrie*, Paris ²1906; vö. GCS 4, 790. kk. (Jegyzék).

⁴⁷ *Hom. in Jos.* VII, 7, in GCS 7, 334, 25.

⁴⁸ Vö. CROUZEL, H., *Origène et la philosophie*, Paris 1962.

⁴⁹ Vö. BASZILEIOSZ híres elmélete, „Hogyan lehet hasznot húzni a pogányok írásaiból”, in PG 31,464-589.

⁵⁰ Vö. ALEXANDRIAI KELEMEN, *Stromata* V, 26,6, in GCS 2, 345, 8. kk.

megértették a különbséget a száraz ismeret és a lelki tudás között, s fölismerték a veszélyt, hogy az első vonzóbbnak tűnhet, hiszen könnyebben igazolható. Viszolyogtak a kétélű *Fides querens intellectum*⁵¹ formulától, jól tudva, hogy a hit a mélyebb tudást, a szemléletet keresi.

7/ A „heterodox” szerzők

Gyakran előfordul, hogy akiket „eretnekek” tartanak, azok a lelkiélet mestereivé válnak éppen azon keresztények számára, akik elítélik a teológiai tanításukat, de semmi aszketikus és misztikus szempontból semmi kivetnivalót nem találnak bennük. A görög irodalomban erre jeles példa Órigenész, akit a VI. századtól kezdve a „gyalázatos” jelzővel illettek. Mégis minél mélyebben tanulmányozzuk az ő lelkiségét, annál inkább be kell látni, milyen nagy hatása van. Pszeudo-Makáriosz *Lelki beszédek* című írás is bár tartalmaz olyan részeket, melyeket messzaliánus aszketizmusnak bélyegeznek, mégis évszázadokon át nagy lelki gyönyörűségére volt a keresztény lelkeknek.⁵² Szíriai Izsák, akit a bizánciak és az oroszok csodálatos misztikusként tisztelnek, nesztoriánus püspök volt.⁵³ Izajás abba viszont, aki a Filokáliában is szerepel, ennek ellenkezője, monofizita volt.⁵⁴

A lelkiség megélt dogma.⁵⁵ A lelki tanítás azonban mégsem elvont következtetések összessége. A lelki ismeretek tisztasága mellett létezik az elveknek egy másik hierarchiája, melyet az a priori módon megalkotott spekulatív szintézisből lehet levezetni. A tanításbeli herezis abban áll, hogy „válogat” a hit egyes igazságai között. Egy „eretnek” lelki ember tanítása akkor válna tévessé, hogyha az ilyen válogatásra épülne rá. Ugyanakkor egy igazi lelki ember számára ez lehetetlen, hiszen magáévá teszi azt az elvet, hogy a gyakorlat, vagyis minden parancsnak, főként a szeretet parancsának megtartása biztosítja számára a teória, a lelki tudás hitelességét.

⁵¹ Vö. SECKLER, M., *Foi, EF 2*, 148.

⁵² DÖRRIES, H., *Symeon von Mesopotamien. Die Ueberlieferung der messialianischen „Makarios“-Schriften*, Leipzig 1941.

⁵³ KHALIFÉ-HACHEM, É., „Ninivei Izsák”, in *DS 7,2* (1971), col. 2041-2054.

⁵⁴ REGNAULT, L., „Isaie de Scété ou de Gaza”, in *DS 7,2* col. 2083-2095.

⁵⁵ HAUSHERR, I., „Dogme et spiritualité orientale”, in *RAM 23* (1948) 3-42; „Ét. de spiritualité orientale”, in *OCA 183* (1969) 145-179; HÖRMANN, K., *Leben in Christus. Zusammenhänge zwischen Dogma und Sitte bei den Apostolischen Vätern*, Wien 1952.

2. A helyi egyházak lelki irodalma

1/ Görögök és bizánciak

Az első görög „lelkiek” nyilvánvalóan az első Atyák. A keresztény Kelet mindig is annak tekintette őket. Elégedjünk meg csupán néhány megjegyzéssel azok számára, akik ma ebből a szempontból közelítik a patrisztikus tudományokat.

Ami a patrológiában fontosnak tartott írás, nem biztos, hogy ennek megfelelően nagy hatást is gyakorolt. A lelki emberek gyakran olyan rövid, kis munkákat olvastak újra meg újra, melyeket a patrológia éppen csak megemlít: a centúriákat, vagyis a százas csoportokba összegyűjtött mondásokat.⁵⁶ Ráadásul gyakran nem is állt rendelkezésre egy-egy teljes munka, inkább csak szentbeszéd gyűjtemények,⁵⁷ florilégiumok (főként Feketehegyi Nikon *Pandektái*,⁵⁸ Evergetinosz Pál Paterikonja *Szünagógé* címmel,⁵⁹ a későbbi korból Hagiorita Nikodimosz *Filokáliája*).⁶⁰ Minden helyi egyháznak, minden lelki irányzatnak, szinte minden monostornak megvoltak a saját „Atyái”, akiket valamilyen sajátos meggondolás vagy akár csak a véletlen alapján választottak ki.

Említsünk meg mégis néhány művet, melyek elengedhetetlenek a lelkiség ismeretéhez. Órigenész: *Az imádságról*, Athanasziosz: *Szent Antal élete, az Atyák mondásai (Apoftegmák)*, Palládiosz: *A szerzetesek története Lauszosz szenátorhoz*, Moszkosz János: *Lelki virágsórtét*, Kü-

⁵⁶ Vö. HAUSHERR, I., „Centuries”, in *DS* 2,1 (1953), col. 416-418.

⁵⁷ Vö. GRÉGOIRE, R., „Homéliaires orientaux”, in *DS* 7,2 (1969), col. 606-617.

⁵⁸ Első fejezetek kiadása BENESEVICS, V. N. által, Szentpétervár 1917; vö. CLERQ, C. De, *Les Textes juridiques dans les Pandectes de Nikon de La Montagne Noire, Codif. can. orient.*, *Fonti*, II, 30, Velence 1942.

⁵⁹ Kiad. Konstantinápoly 1861; 5. kiad. Athén 1957.

⁶⁰ Első kiad., Velence, 1782; utolsó, Athén 1957-1963; legteljesebb orosz kiadás REMETE FEOFÁN, Moszkva 1884-1905 (a többi orosz kiadást vö. UN MOINE DE L'ÉGLISE D'ORIENT, *La prière de Jésus*, Chevetogne 1963, 56. kk.; SMOLITSCH, I. in *Kleine Philokalie*, Köln 19. kk.); francia, *Petite Philocalie de la prière du coeur*, Párizs 1953; német, DIETZ, M. által, I. Smolitsch idézett bevezetőjével; angol, KADLOBOVSZKY, E. és PALMER, G. E. H., *Writhings from the Philokalia on Prayer of the Hearth, és Early Fathers from the Philokalia...*, London 1952 sk.; olasz, VANUCCI, G., *La Filocalia*, Firenze 1963. Az orosz kiadáson kívül minden modern nyelvű kiadás csupán rövid kivonat.

roszi Theodorótosz: *A szír szerzetesek történelme (Philotheos historia)*, Bazil: *Életszabályok*, Nüsszai Gergely: *Mózes élete, Homiliák az Énekek énekéhez*, Evagriosz Pontikosz: *Az imádságról és a Praktikosz*, Photikei Diadokhosz: *A lelki tökéletesség Centuriái*, Hitvalló Maximosz: *Centuriák a szeretetről*, Lépcsős János: *Az égbe vezető lépcső*. A latin atyák közül keleten Nagy Szent Gergely: *Dialogus*-át olvassák (erről nevezték el őt Dialógus Gergelynek) és Kassziánoszt, aki latinul írt, mégis hitelesen keleti szerző.

A bizánci időkből az első nagy mester Theodorosz Sztuditész (†826), aki „az Atyák mintájára” újította meg a szerzetesi életet a Bazil-féle közösségi élet lelkületét követve.⁶¹

A IX. és X. század az aszketikus irodalomban nem sok újat alkotott. Ebben a kiszáradástól fenyegetett környezetben jelent meg a megújulás csírája, a szír nyelvű Perzsiából: Ninivei Izsák írásának görög változata. Valójában Evagriosz szemlélődő elvei tértek vissza saját hazájukba.

A XI. századból néhány híres *Tipikon* maradt ránk (Evergetisz, Pakurianosz, Alexisz Sztuditész, Attáliai Mihály). Ezek fontos dokumentumok a szerzetesi életéről,⁶² de mellettük a misztika történetének egy nagy alakját is meg kell említenünk, Új Teológus Simeont (†1022). A tőle elválaszthatatlan Nikétász Sztetatoszal együtt méltán nagy tisztelet veszi körül, főként a XIV. századtól kezdve.⁶³

A XIV. század elején Sinai Gergelytől⁶⁴ számítjuk a misztika újjászületését, mely az egész bizánci történelemben a legelterjedtebbé vált: az áthosz-hegyi hészükhazmust.⁶⁵ Palamasz Gergely teológiájának (†1359) összefoglalásában a leglényegesebb elv az ember átistenülése és a „táborhegyi fény”, mely annak jegyében jelenik meg.⁶⁶ Ezen egyedi alakok közé sorolható Nikolasz Kabaszilas (†kb. 1380), akinek az *Élet Krisztusban* című műve a bizánci lelkiség legjelesebb alkotásai közé tartozik.⁶⁷

⁶¹ HAUSHERR, I., *Sainte Théodore Studite. L'homme et l'ascète (d'après ses Catechèses)*, (Orientalia Christ. 22), vol. VI, 1, Roma 1926.

⁶² Vö. HERMAN, E., „Ricerche sulle istituzioni monastiche bizantine”, in *OCF* 6 (1940) 293-375; ŠPIDLÍK, T., „Bizantino monachesimo”, in *DIP* 1 (1974), 1466. kk.

⁶³ *SC* 51,81,96,104,113,122,129,156,174.

⁶⁴ DARROUZES, J., „Grégoire le Sinaïte”, in *DS* 6 (1967), col. 1011-14.

⁶⁵ ADNES, P., „Hésychasme”, in *DS* 7,1 (1969) 381-399.

⁶⁶ Vö. MEYENDORF, J., *St Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe*, Paris 1959.

⁶⁷ CABASILAS, N., *Élet Krisztusban*, *PG* 150,491-726; francia ford. BROUSSALEUX, S. által, Chevetogne, ²1960; német ford. IVÁNKA, E. von, Klosterneuburg 1958; olasz ford. a görög szöveggel együtt NERI, U. által, Torino 1971; angol ford. St. Vla-

A későbbi századokból csupán azokat a szerzőket és műveiket említsük meg, melyeket a *Filokália* szerkesztői méltónak találtak arra, hogy bevegék a gyűjteményükbe: *Tomosz Hagioritikosz*, melyet Kokkinosz Philotheosz állított össze; a két Xanthopulosz, Kallisztoz és Ignatiosz *Centuriá*-ja, Tesszaloniki Simeon és egyéb szerzők.

Két évszázadon keresztül a legelterjedtebb volt Agapiosz Landosz⁶⁸ népszerű aszketikus kézikönyve, *A bűnösök üdvössége*. A XVIII. század végén a görög egyházban nagy lelki megújulás indult, melynek fő értelmi szerzői Korintusi Makáriosz és a Hagioritának is nevezett Naxoszi Nikodémus voltak. Ők adták ki a *Szentéletű atyák Filokáliá*-ját, mely azokat a különösen fontos szövegeket gyűjti egybe, amelyek a hészükhaszta életre és az imádságra vonatkoznak a sivatagi Atyáktól kezdve egészen a hészükhaszta megújulás módszerének nagy mestereiig. Ennek a nagy gyűjteménynek a XIX. századi Oroszországban volt különösen nagy hatása.⁶⁹ Napjainkig is közkedvelt maradt az ugyanettől a Hagiorita Nikodémustól származó *Láthatatlan küzdelem*, amely L. Szkupoli *Lelki harc*⁷⁰ című görög munkájának átültetése.

2/ Koptok⁷¹

A II. és V. század között Egyiptom kiválasztott hazája volt a görög nyelvű keresztény lelkiségnek, ám e főként alexandriai tudományos lelkiség mellett a keresztény Egyiptomban egy bennszülött lelkiség is kivirágzott, mely az egyiptomi nyelvet használta, mégpedig annak legkésőbbi változatát, a koptot, különböző nyelvjárások formájában. Irodalmi szempontból a legjelentősebb a saidi, felső-egyiptomi nyelvjárás. Az achimini, szubachimini és fayumi nyelvjárást Közép-Egyiptomban használták. Ezekben a nyelveken maradt ránk számos apokrif és

dimir's Seminary Press, New York 1974.

⁶⁸ GRUMEL, V., „Agapios Landos”, in *DS* 1 (1937) col. 248-250; HAUSHERR, I., „Dogme et spiritualité orientale”, in *RAM* 23 (1947) 26; in *OCA* 183 (1969) 168. kk.

⁶⁹ UN MOINE DE L'ÉGLISE ORTHODOXE ROUMAINE (SCRIMA), *L'avènement philocalique dans l'Orthodoxie roumaine*, Istina 1958, 295-328. és 443-474.

⁷⁰ Vö. VILLER M., „Nicodème l'Agiorite et ses emprunts á la littérature spirituelle occidentale. Le combat sprituel et les Exercices de S. Ignace dans l'Église byzantine”, in *RAM* 5 (1924) 174-177.; *Lelki harc* orosz ford. és átültetése REMETE FEOFÁN által, Moszkva, 1892; ennek az orosz kiadásnak angol fordítása KADLOUBOVSKI, E. és PALMER, G. E. H., *Unseen Warfare...*, London.

⁷¹ GUILLAUMONT, A., „Copte (Littérature spirituelle)”, in *DS* 2,2 (1953) col. 2266-2278 (bibliogr.).

manicheus írás. Irodalmi nyelvként Nitria nyelvjárása, a bohairi fejlődött ki legkésőbb. Főként abban a korban, amikor erre fordítottak le több szahidi kéziratot a IX. és X. században, amikor Szent Makáriosz közössége vált az egyiptomi egyház központjává. Ettől kezdve a kopt nyelv az arab mellett egyre inkább riválisnak számít.

A nagyszámú ó- és újszövetségi apokrif iratok között gyakran nehéz biztos határt vonni, hogy melyek az igazhitűek és melyek a gnosztikus, manicheus írások. A csodákra éhes olvasók, kik nagy jámborsággal hódoltak a keresztény hősiesség rendkívüli formái előtt, kellőképpen kielégíthették kívánságukat a szentek életrajzaiban. Mégis a nagy tömegű kopt kéziratok között igen nagy helyet foglalnak el a szerzetesi írások, hiszen legtöbb korabeli szerzetes nyelve a kopt volt. Az is igaz, hogy kopt nyelven számos görögből készült fordítás is megtalálható.

3/ Etiópok

Az axumita korban (V-VII. század) a fordítások a görög eredetiből készültek. Az eredeti alkotások a következő korokban voltak jelentősek:

a) Szalama abuna idejében (metropolita 1350-1390 között), aki jelentős impulzust adott a szentek életrajza műveknek;

b) Zara Jakob uralkodása alatt (1434-1468), aki arra vállalkozott, hogy népének megfogalmazza a hit szabályait és az egyház nevében törvényeket hozzon;

c) a XVII. században, amikor a jezsuita misszionáriusok megjelenése elindította a hitvitákat;

d) végül a monofizita válasz idején, a XVIII. században.

Az etióp irodalom gyakran szokatlan kifejezéseket használ, melyek az ország sajátos jellegét tükrözik. Lelki tartalmú tanításokat elszórva találunk a Vértanúaktákban, az alapítók életrajzaiban, apokrif szövegekben, liturgikus himnuszokban, sőt egyes törvényrendeletekben. Az etióp egyháznak mindmáig egyik legnagyobb kincse maradt az esküvői szertartások tisztelete, mely csodálatos érzelmeteli költészetet indított útjára. *Mária csodáinak könyve (Ta'amra Maryam)* a francia eredetiből arabra fordítva a XVIII. században jutott el Egyiptomba és Etiópiába, ahol ma is kedvelt lelki olvasmány. A *Zemmarie* című könyv eukharisztikus himnuszok gyűjteménye. Az apokrif és apokaliptikus irodalom mindig közkedvelt volt Etiópiában, s különleges értéke, hogy formáiban és gondolataiban a biblikus hagyományt

folycatja.

4/ Szírek

Nemcsak Szíria lakóit nevezzük szíreknek, hanem azokat is, akik szertartásaik során a szír nyelvet használják vagy használták: jakobiták, nesztóriánusok, maroniták, szír-malabárok. Íróik többsége szír nyelven írt. Az arab hódítás után azonban ezek közül többen a hódítók nyelvére tértek át. Nagyon gazdag a szír lelki irodalom.

A IV. századi szír atyák közül a két nagy klasszikus alak Afrahat⁷² és Efrém.⁷³ Ezen ősi lelkiség képviselői között az V. században Remete Jánost (Apameai)⁷⁴ tartjuk számon. A VI. században a legjelentősebbek: Szárugi Jakab,⁷⁵ Mabbugi Philoxenosz⁷⁶ és István Bar Szudaili.⁷⁷ A VII. században: Edesszai Jakab,⁷⁸ Quatraya Dadiso,⁷⁹ akinek a *Hét hét magány* című írása⁸⁰ csaknem teljes összképet ad az aszkézisről és a misztikáról. Ninivei Izsák († a VII. század vége felé)⁸¹ összes műve a szerzetesek között szinte minden keleti egyházban ismert és közkedvelt. Szerzőjük valóságos misztikus, aki a személyes istenkeresésében mások lelki tapasztalatait is fölhasználja, s ezek között tagadhatatlanul egyik nagy mestere Evagriosz Pontikosz.

Megemlíthető még Daljata János (VIII. sz.),⁸² Jakab (Dionüsziosz) Bar Szalibi (†1171),⁸³ Abu Zakariás fia János,⁸⁴ arab író a XIII.

⁷² HAUSHERR, I., „Aphraate (Arahat)”, in *DS* 1 (1937) col. 746-752.

⁷³ BECK, E. – HEMMEDINGER, D. – ILIADOU – KIRHMEYER, J., „Éphrem”, in *DS* 4,1 (1960) col. 788-822.

⁷⁴ BRADLEY, B., „Jean le Solitaire (d’Apamée)”, in *DS* 8 (1974) col. 764-772.

⁷⁵ GRAFFIN, F., „Jacques de Saroug”, in *DS* 8 (1974) col. 56-60.

⁷⁶ HAUSHERR, I., „Contemplation et sainteté. Une remarquable mise au point par Philoxène de Mabboug (†523)”, in *RAM* 14 (1933) 171-195; „Hésychasme et prière”, in *OCA* 176 (1966) 15-37; LEMOINE, E., „La spiritualité de Philoxène”, in *L’Orient Syrien* 2 (1957) 351-366.

⁷⁷ GUILLAUMONT, A., „Étienne Bar Soudaili”, in *DS* 4,2 (1961) col. 1481-88.

⁷⁸ GRAFFIN, F., „Jacques d’Édesse”, in *DS* 8, col. 34-35.

⁷⁹ GUILLAUMONT, A., „Dadiso Quatraya”, in *DS* 3 (1957) col. 2-3. kiad. *Commentaire du livre d’Abba Isaie, CSCO* 326-327, Syri 144-145.

⁸⁰ Kiad. MINGANA, A., *Woodbrook Studies*, Cambridge 1934, 7. köt. 201-248., ang. ford. 76-143.

⁸¹ KHALIFÉ-HACHEM, É., „Isaac de ninive”, in *DS* 7,2 (1971), col. 2041-54.

⁸² BEAULAY, R., „Jean de Dalyatha”, in *DS* 8, col. 449-452.

⁸³ GRAFFIN, F., „Jacues (Denys) Bar Salibi (†1171)”, in *DS* 8 (1974) col. 29-30.

⁸⁴ BOURGUET, P. Du, „Jean, fils d’Abou Zakariya”, in *ibid.*, col. 256.

században, és sokan mások.

A szírek aszketikus szemlélete, bár hordozza sajátosságait, az ősi lelkiséghez kapcsolódik. Kiindulópontja a „föltámadás utáni élet”-be vetett remény (Remete János). A törekvés, hogy ennek útját minél pontosabban megrajzolják, sok szerzót vezetett az úgynevezett tudományos irányvonal felé, melynek segítségével próbálták kutatni és leírni a lélek, a szenvedélyek, az imádság állapotának belső jellemzőit. Mindenesetre az ő lélektani megfigyeléseik általában kifinomultabbak, mint a görögökéi.

Himnuszköltészetük, a metrikus homíliák a keresztény költészet gyöngyszemei. Olvasva az Ó- és Újszövetségi könyvekhez írt kommentárokat, az ember készletét érez arra, hogy a Szentírás titkait igazi gyermeki lelkülettel szemlélje. Krisztus alakját keresik a pátriárkák minden mozdulatában és cselekedetében, Krisztus Jegyesét az Egyházat jelképező képekben, a mindennapok törvényszerűségeiben.

5/ Örmények

Az örmény irodalom Meszropótól (†441) napjainkig nyúlik. Miként a szíreké, ez is alapvetően vallásos tartalmú. Az örmények sokat fordítottak, főként az V-VIII. század között és a XII. században. Azonban már az V. századtól kezdve vannak eredeti írásaik. A legnagyobb közöttük a X. században élt *Narek Gergely*, „az örmény Pindaros”, akinek írása, az *Énekek énekének magyarázata*⁸⁵ a görög atyáktól, a panegirikus írásokból merít. Fő műve azonban, melyről az örmények a „narek” előnevet adták neki, egy gyűjtemény, mely 92 *Szent Ódá*-ból, „felfohászokból”, vagy ahogyan mi mondanánk: imából áll.⁸⁶

A XIII. században véget ért az örmény irodalom virágzása. Európában csak a XVIII. században lendíti föl az írás kultúráját az iskolák és a nyomdák elszaporodása, de az örményeknél az igazi megújulást majd csak a mekharisták hozzák.⁸⁷

Az örmény lelkiség sajátos vonásait a történelem viszontagságai alakították ki: az átélt nagy csapások nemigen kedveztek a nagy teológiai

⁸⁵ Kiad. Velence, 1779 és 1827

⁸⁶ *SC* 78 (1961); vö. KÉCHICHIAN, I., „Grégoire de Narek”, in *DS* 6 (1967) col. 927-932.

⁸⁷ JANIN, R., „Mekharitar, Mékharitaristes”, in *DThC* 10 (1928) col. 495-502; KRÜGER, P., „Die armenischen Mechitaristen und ihre Bedeutung”, in *Ostkirchliche Studien* 16 (1967) 3-14.

rendszerek kifejlődésének. A szerzetesség Szent Bazil eszméit követte, és szorosan kapcsolódott a liturgiához. Ebből fakad a lényegében hagyományörző és gyakorlatias szemlélet, ebből származik számos himnusz, imádság, Istenhez emelkedés, melyek közül némelyik az egyetemes misztika gyöngyszemei közé tartozik.

6/ Grúzok

A grúz vallásos irodalom javarésze a görög, örmény, szír és arab szövegek fordításából tevődik össze. A VII. század elején a grúz egyház szakít Örményországgal, s ettől kezdve a khalkedoni ortodox egyházhoz és a bizánci irodalomhoz kötődik.

Az „aranykorban” (mely az ibérek monostora, az áthosz-hegyi Ivron alapításától, 980-tól a XIII. század derekáig tart) a grúz irodalom számtalan aszketikus írással gazdagodik, mégpedig az áthoszi iskola tevékeny fordítói munkájának, illetve azok jeles képviselőinek köszönhetően: Hagiorita Szent Euthümiosz (†1028),⁸⁸ Hagiorita Szent György (†1065), Theofil (XI.-XII. sz.), Mtsiré Efrém („az ifjabb” †1000 körül), Iqualtó Arzén (†1130 körül), Petriszti János (†1125 körül) és még mások.

Főként az elbeszélések között maradt fenn néhány olyan mű, mely a görög hagyománytól független: pl. *A szír atyák élete* (13 szír szerzetes hozta el Grúziába a szerzetességet); és a VI. században *Barlaam és Joaszaph* életregénye.

Bár hűségesen megmaradtak a görög-khalkedon ortodoxiában, mégis inkább a keleti, mint a bizánci sajtóságokat őrizték meg, s ez adja egyben a grúz egyház egyéni vonásait is.

7/Szlávok

A szláv lelkiség az ősi atyák tanításaiból és a jelenlegi bizánci hagyományból tevődik össze. A XVII. századtól a nyugati hagyomány is hatott rá. De a századok során a hagyományok összevegyültek és alkalmazkodtak azzal, amit a nép mentalitása követelt.

A szláv lelkiség legősibb forrásai a szentek életrajzi történeteinek sokasága, melyek többnyire kéziratokban maradtak fenn. A XI. századtól kezdve vált népszerűvé a szerzetesség a nép körében. Az első

⁸⁸ Vö. J. KIRCHMEYER, in *DS* 4 (1961), col. 1722-23.

kijevi aszkéták épületes történetei hamarosan egy gyűjteménnyé váltak *A barlangkolostori Paterikon*⁸⁹ címmel. Később megjelentek a Szerzetesi Szabályzatok, melyek közül kiemelkedők Nil Szorszkij (†1508)⁹⁰ és Volokolamszki József (†1515)⁹¹ munkái.

A szerzetesek közül kerültek ki a szláv lelkiség legnagyobb alakjai: Rosztovi Gyimitrij (†1709),⁹² Zádonszki Tyihon (†1783),⁹³ Paiszj Velicskovszkij (†1794),⁹⁴ Remete Feofán (†1894).⁹⁵

Érdeemes megjegyezni, hogy az újkori orosz írók és gondolkodók műveit alapvetően vallásos szemlélet jellemzi: F. Dosztojevszkij (†1881), V. Szolovjov (†1900), P. Florenszkij († vélhetően 1946).

Ahhoz azonban, hogy valóban ráérezzünk a szláv lelkiség sajátos voltára, oda kell figyelnünk a népi vallásosság élő hagyományaira is, a nagy lelkivezetőkre (a híres sztarecekre),⁹⁶ a rítusokra és egyházi szokásokra ezekben az országokban.

3. A keleti lelkiség irányzatai

I/ A megkülönböztetés szempontjai

Nyugaton a lelkiségi irányzatokat az egyes szerzetesrendek vagy népek szerint különböztetik meg. Keleten nincsenek egymástól

⁸⁹ Kiad. ABRAMOVICS, D., Szentpétervár 1911; újranyomás TSCHIZEWSKIJ, D., *Slavische Propyläen*, 2, München 1964.

⁹⁰ LILIENFELD, F. von, *Nil Sorskij und seine Schriften. Die Krise der Tradition in Russland Ivans III*, Berlin 1963; MALONEY, G., *The Spirituality of Nil Sorskij*, Westmale 1964.

⁹¹ ŠPIDLÍK, T., *Joseph de Volokolamsk. Un chapitre de la spiritualité russe*, (OCA 146), Roma 1956; UŐ, in *DS* 8 (1974) col. 1408-1411.

⁹² KOLOGRIVOF, I., *Essai sur la spiritualité en Russie*, Bruges 1953, 291-328; UŐ, in *DS* 3 (1957) col. 982-985.

⁹³ KOLOGRIVOF, *Essai*, 329-378; GORODETSKY, N., *The Humiliated Christ in Modern Russian Thought*, London 1938; JANEZIC, S., *Imitazione di Cristo secondo Tichon Zadonskij*, Trieste 1962.

⁹⁴ KOLOGRIVOF, *Essai*, 379-397.; M. SCHWARZ, *Un réformateur du monachisme du XVIIIe s.: Paisios Veličkovsky (1722-1794). Doctrine of Spiritual Guidance*, Roma 1976.

⁹⁵ *Théophane le Reclus*, (OCA 172), Roma 1965.

⁹⁶ KOLOGRIVOF, *Essai*, 398. kk.; LILIENFELD, F. von, *Hierarchen und Starzen der russischen orthodoxen Kirche, Aufsätze der Zeitschrift des Moskauer Patriarchats*, Berlin 1966.

eltérő szerzetesrendek, a nemzeti hovatarozás pedig nem hatotta át a lelkeségi szemléletet. Nem lehet tehát ugyanazokat az elveket alkalmazni az egyes iskolák megkülönböztetésénél.⁹⁷

Ugyanakkor nagy hiba volna az is, ha a „keleti lelkeséget” egyetlen rendszernek tekintenénk csupán, melyet ugyanazok a közös elvek irányítanak. Gyakran a szóhasználat egy kalap alá vesz minden irányzatot, a szélsőséges miszticizmustól a lényegében üres moralizmusig, közöttük pedig ott húzódik az arany középut, mely maga is meglehetősen széles: a lelki ortodoxia.

A lelkeség élet, és az élet a történelemben fejlődik. Az események nélküli történelem azonban, pusztán az eszmék története, viták és újítások nélkül nem más, mint a történelem hiánya. A történelem mégsem előre kialakított terv szerint zajlik. Miközben vizsgáljuk és csodáljuk, fokozatosan fölfedezzük benne az Isten szerfölött sokrétű bölcsességét (vö. Ef 3,10).

Ám ha egy roppant sűrű erdőt akarunk kiismerni, akkor különböző irányokban utakat jelölünk ki benne. Megpróbálkozhatunk hasonlóval a lelki dolgok területén? Mi szabja meg az egyes irányokat? Ha elhatároljuk a külső körülményektől, akkor csupán a lelki életnek belső jegyei maradnak. Az isteni életnek az emberi életben való megvalósulásáról van szó, mégpedig a teremtett világon belül, a társadalomban.

A teljes és tökéletes átistenülést lehetne egyedüli s egyetlen célként megjelölni. Az a mód azonban, ahogyan ezzel szembesül az ember, és ahogyan próbálja megvalósítani, különböző formákat kínál számára annak megfelelően, hogy hogyan viszonyul saját emberségéhez. Magában érzi-e a szükséges erőt, vagy fokozatosan alakul ki benne az Isten megismerésének képessége? Értelmével vagy a szívével szemléli-e azt? Egyedül törekszik-e rá; a látható világ vagy éppen az emberi közösség segítségével?

Ez az egyszerre antropológiai, kozmológiai és szociológiai elv, melyet szeretnénk választani, s melynek alapján a keleti lelkeség öt alapvető irányát jelölhetjük meg. S meg fogjuk látni, a történelem is igazolja, hogy mindez nem csupán az elme játéka. A kézzelfogható tények bizonyítják ezeknek az irányoknak a valódiságát.

⁹⁷ HAUSHERR, I., „Les grand courants de le spiritualité orientale”, in *OCP* (1935) 114-138; ŠPIDLÍK, T., „Spiritualität des östlichen Christentums”, in *Handbuch der Ostkirchenkunde*, 438-502.

2/ A legősibb, a gyakorlati lelkiiség

A kereszténység kezdetben zsidó mozgalomként indult. A teológiai megközelítések és a keresztény intézmények jelentős mértékben magukon viselik a kezdeti körülmények jegeit. A szövetségközpontú látásmódban alakult ki hagyományosan az Istennek a népével való kapcsolata. S ez a kapcsolat egyáltalán nem értelmi spekulációkra készlet, sokkal inkább a parancsok gyakorlati megvalósítására hív.⁹⁸ Így a keresztények élete és hite egyszerű engedelmességet jelentett az egyetlen evangéliumi hagyománynak; mindaddig, amíg nem találkozott a filozófusok azon törekvésével, hogy a keresztény kinyilatkoztatást egyfajta rendszerbe kényszerítsék bele. Ez az időszak területenként eltérő módon, és elég hosszú ideig tartott. Azokban az országokban tartott legtovább, ahová a kereszténység hamarabb eljutott, mint a hellén filozófia: Szíriába, a szír nyelvű területekre (Afráhát, Efrém és a VI. század elején Szárugi Jakab). Ezeknél a szerzőknél mértéktartó, visszafogott lélektani megközelítést találunk, csodálatosan összetett dogmatikai tanítást és olyan erkölcsant, melyet elejétől végéig átjár a szeretet.

Egyébként ez a „gyakorlati” szemlélet sosem tűnt el teljesen, mindig talált meggyőződéses híveket a nagy keleti lelki mesterek között.

3/ Az intellektuális lelkiiség és a misztika születése

Az efféle fölfogás nem tudta kielégíteni azokat a gondolkodókat, akiket átjárt a hellenizmus eszméje, s akik már jó ideje vallották Klazomén Anaxagorász szavaival, hogy az élet célja a *theoria*, az ismeret, a tudomány, a spekuláció. Ezt az axiómát vitte tovább Alexandriai Kelemen.⁹⁹ Ettől kezdve meglepő felfogás alakult ki: a hit és a cselekedetek nem vezetnek el egyenesen a tökéletességre, csupán bevezetésül szolgálnak arra, hogy eljuttassanak a szemlélődésre, az egyetlen igazi emberi „tettre”.

Bár Evagriosz a IV. században föllállította a *theoria* kereteit, nem pontosította annak tartalmát. Rajta kívül sokan mások munkálkodtak ezen. A szemlélődés hagyományának hosszú kialakulása ez, melynek

⁹⁸ Vö. Grégoire de Nazianze, 4. kk.

⁹⁹ Strom II, 130,2, in GCS 2, 184., in SC 38 (1954) 131.

gazdagsága készítette Korintusi Makárioszt (†1805) és társait arra a nagy vállalkozásra, melynek kezünkben lévő gyümölcse a híres *Filokália*. Erről írta Hagiorita Nikodémus az előszavában, hogy „ez maga az átistenülés eszköze”.¹⁰⁰

Olykor fölmerül a kérdés, hogy a görög Atyák lelkesedése a theoria iránt vajon a Bibliából származik, vagy inkább a filozófia öröksége.¹⁰¹ Egy biztos, a szemlélődő keresztények számára kezdettől fogva ott volt a nagy kérdés: az isteni megtapasztalását csupán az értelmén keresztül lehet elérni, vagy pedig minden fogalmi vagy képi közvetítő nélkül lehetséges közvetlenül megtapasztalni Istent?¹⁰² Egyre inkább be kell látnunk, hogy az, ami „lelki”, az keresztény értelemben nem azonosítható azzal, ami „értelmi”, a szó görög jelentése szerint.

Mózes sinai-hegyi följutásának hagyományos képe segít a kérdést világosan látni: súlyos küzdelmet jelent fölfelé lépkedni az értelmi fogalmak lépcsőfokain, s amikor elért az ember a legfelsőre, akkor látja meg, hogy Isten még mennyire messzire van. Ekkor egy másik utat választ: a „tudatlanságét”, a „szeretetét”, az „elragadtatását”.¹⁰³

4/ Lelki megtapasztalás, a szív lelkisége

A Szentlélek megtapasztalása vajon csak misztikus állapotban lehetséges? A tapasztalás fogalma a XX. századi gondolkodás egyik kulcsszava lett: az ember a pszichikai tudattal azonosítható, mely képes arra, hogy az egész belső valóságot érzékelné tudja. Vajon ehhez a belső valósághoz tartozik az isteni kegyelem is?¹⁰⁴

A természetfölötti tudatossága a kezdeti időktől ismert nézet.¹⁰⁵ A szerzők olyan meggyőződéssel állítják ezt, hogy ha valaki nem érzi a Szentlélek működését, akkor ez számukra azt jelenti, hogy nem is működik benne a Szentlélek: „Ahogy az anya érzi méhében gyermekének mozdulatait, ugyanúgy mi is a szívünkben tapasztalt boldogság, öröm és

¹⁰⁰ I. köt., Athén 1957, 23.

¹⁰¹ P. VAN DER AALST, „Contemplation et Hellenisme”, in *Proche-Orient Chrétien* 14 (1964) 151-168; *Grégoire de Nazianze*, 9. kk.

¹⁰² Vö. CROUZEL, H., *Origène et la „connaissance mystique”*, Bruges 1962, 373.

¹⁰³ LEYS, R., *L'image de Dieu chez saint Grégoire de Nysse*, Bruxelles 1951, 28. kk.

¹⁰⁴ Vö. MOUROUX, J., *L'expérience chrétienne... Théologie* 26, Paris 1952, 5-6. fejt. LÉONARD, A., „Expérience spirituelle”, in *DS* 4,2 (1961) 2004-2006.

¹⁰⁵ HAUSHERR, *Les grand courants*, 126. kk.

ujjongással által tudjuk, hogy Isten Lelke bennünk lakik”.¹⁰⁶

A messzaliánusokat elítélték a IV. század végén, akik túlhangsúlyozták, hogy az embernek éreznie kell, hogy a kegyelem állapotában van-e vagy sem.¹⁰⁷ Az ortodox szerzőknek sosem jutott eszükbe, hogy tagadják Isten transzcendenciáját, bennünk élő jelenlétének misztériumát. S bár nem tartották az isteni élet emberben való jelenléte egyetlen és tévedhetetlen bizonyítékának az érzékelhető érzelmeket, „mégis azok a tökéletes lelki egészség jelének tekinthetők” – mondja Remete Feofán.¹⁰⁸

Diadokhosz Photikosz a messzaliánusok ellenfele. Mégis gyakran használja az $\alpha\phi\sigma\theta\eta\sigma\iota\varsigma$, érzékelés, a $\pi\epsilon\rho\alpha$, tapasztalás, $\pi\lambda\eta\rho\phi\omicron\rho\omicron\rho\rho\rho\rho$, teljesség kifejezéseket.¹⁰⁹ Ezek a szavak egészen ismerősek azok számára, akik figyelmesen olvasták Pseudo-Makáriosz *Lelki Buzdítások* című írását, a hészükhasztákat, és mindazokat, akik előtt fontos a szív értéke a lelkiéletben.¹¹⁰

5/ A látható világhoz kötődő kozmikus lelkiség, a képek tisztelése

Az értelmén alapuló misztikától idegenek a képek, az érzékelhető valóságok. Számára az anyagi valóság inkább eltávolító erővel hat. Inkább behunyja testi szemeit, hogy a lelki szemek megnyílhassanak.¹¹¹ Ám ha a lelki látása már egyszer megvilágosult a hit által, ha a látható dolgokról való lemondás már tisztává tette tekintetét, akkor a gnosztikus újra odafordul ahhoz a boldog, eredeti állapothoz, ahol mindaz, ami körülveszi, többé nem veszélyes csábítás, hanem egy-egy hang, mely a

¹⁰⁶ *Vie de Syméon le Nouveau Théologien, Orient. Christ.* 12 (1928) LXXIV.; vö. HIERONYMUS GRAECUS, in *PG* 40, 860-865.

¹⁰⁷ HAUSHERR, I., „L’erreur fondamentale et la logique du Messalianisme”, in *OCP* 1 (1935) 238-260; in *OCA* 183 (1969) 64-96.

¹⁰⁸ Vö. *Théophane le Reclus*, 98. kk.

¹⁰⁹ Vö. DES PLACES, É., „Diadoque de Photicé”, in *DS* 3 (1957) col. 825; DÖRR, F., *Diadochus von Photike und die Messalianer, Ein Kampf zwischen wahrer und falschen Mystik im fünften Jahrhundert*, (Freiburger theologische Studien 47), Freiburg in Breisgau 1937, 50.

¹¹⁰ Vö. GUILLAUMONT, A., „Le »coeur« chez les spirituels grecs a l’époque ancienne”, in *DS* 2,2 (1953) col. 2281-2288.

¹¹¹ PLATÓN (*Polit.* 383d) és PROKLOSZ (*Alcib.* II.90) szerint. Kelszosz szintén fölkarolja ezt az általánosan elfogadott szemléletet (ORIGENÉSZ, *Contra Celsum* 7,36, in *PG* 11,1472a); vö. *Grégoire de Nazianze*, 30. kk.

Teremtőről beszél.¹¹²

A nagy szemlélődők mind elfogadták a *theoria physiké* elvét, de jobbra a népből jött, egyszerű lelkű aszkétáknak, vándorló zarándokoknak sajátsága maradt, akik mélyen megélték a „Keleti Egyház húsvéti örömét”, akik valóban meg tudták élni az Istenre, Krisztusra emlékezést minden helyen, minden teremtményben.¹¹³

Ez a célja a keleti ikonfestészetnek is: a szemünk elé táruló látható formákban kitapintani azt, ami érzékelhető, hogy ezáltal érzékelhesük azt, ami az isteniből felfogható.

6/ A közösségi (cenobita) irányzat, az egyházas lelkület

A hészükhaszták, a keleti szemlélődő hagyomány legnagyobb alakjai azt a meggyőződést képviselik, hogy a tökéletes belső ima csakis a pusztában, a magányban virágozhat ki. Am Krisztus keresztje az egész valóságos világot rehabilitálja. A keresztény tehát nem zárhatja ki ezt a másik lehetőséget: együtt élni az emberekkel, beszélni velük, s ugyanakkor Istennel maradni, megnyílni az emberi gondolatok felé, a másik ember, minden egyes személy egyéni akarata felé, s közben teljes bizonyossággal tudni, hogy az az Isten akarata is.

Bizonyos értelemben érthető Kassziánosz állítása,¹¹⁴ aki a (szerzetes)közösségi (cenobita) életet az apostoli időkre vezeti vissza, az első keresztényekben látva ennek a fajta életnek mintáját. A szoros értelemben vett cenobita forma mégis Pakhomiosszal (†346) született meg, és Baszileiosz tekintélye hitelesítette.¹¹⁵ A Szent Bazil-féle életszabályokban rögzült eszmény Keleten szinte változatlan maradt. Nem tudott változtatni rajta sem a Jusztiniánusz-féle törvényhozás, sem később a „sztudita reform”, mely meghatározó hatással volt a bizánci és szláv szerzetességre, s mely így megmaradt az „Atyák iránti hűségben”.¹¹⁶

Elegendő egy pillantást vetni a történelemre,¹¹⁷ hogy belássuk, a

¹¹² Vö. *La sophiologie de S. Basile*, 225.

¹¹³ Vö. BASZILEIOSZ, *Hom. in Hex.* 5,2, in *PG* 29,97, in *SC* 16 (1950) 285. kk.

¹¹⁴ *Collat.* 18, c. 5-6, *SC* 64 (1959), 14. [Magyarul: *Az egyiptomi szerzetesek tanítása II-III. rész*, Pannonhalma-Tihany 1999, 180-181.]

¹¹⁵ Vö. GRIBOMONT, J., *Histoire du texte des Ascétiques de S. Basile*, Louvain 1953.

¹¹⁶ Vö. LEROY, J., „La réforme studite, in monachismo orientale”, in *OCA* 153 (1958) 181-214.

¹¹⁷ Vö. PLACIDE DE MEESTER, *De monachito statu iuxta disciplinam byzantinam*, Roma 1942.

keleti szerzetesség, annak szabályai, szokásai, szóhasználata, joggyakorlata milyen sokat köszönhet e nagy személyiségeknek.

A Szent Bazil-féle cönobita eszmény olyan evangélium szerint megélt közösségi életet, illetve a testvéreknek olyan társadalmát rajzolja meg, amely nem hogy nem jelent veszélyt az Istennel való egyesülésre, hanem éppen nagyszerű segítséget nyújt ahhoz, hogy az egyes tagok el ne távolodjanak tőle. Egyébként ami a monostor életére vonatkozik, az az egész Egyháznak is eszményképe.

Mindig lesz tehát a keresztények között, aki lelkes híve annak, hogy az Egyházon belül kell élni, az Egyházzal együtt érezni, részt venni az Egyház egész életében: „hiszen úgy tetszett az Úrnak, hogy abban, és csak abban helyezze el mindazt, ami az üdvösséghez szükséges”.¹¹⁸

7/ A lelkiélet törvényeinek kifejezései

A sugalmazott szó: „Isten bölcsessége” (vö. 1Kor 1,30), amely arra hivatott, hogy fényt hozzon és egységet teremtsen az életben, a szellemtörténet azon időszakában jelent meg, melyet a görög bölcsélet annak sajátos eszméje, a *filozófia* itatott át. Az Atyák tehát úgy mutatták be az igazi keresztényeket, akik úgy élték hitüket, mint a filozófia beteljesülését,¹¹⁹ a *filozófus élet* pedig nem más, mint az aszkéták tökéletes élete.¹²⁰

A korai görög nyelvben a két fogalom: *aszkézis* és *misztika* eredetileg ugyanazt jelentették. Mégis mint a lelkiéletéről szóló rendszerezett írások fejezetcímei, csak a legutóbbi korokban jelentek meg Keleten.¹²¹

A mai fölfogás szerint a *teológia* a hitnek ezt az átfogó tudományát jelöli, amely magába foglalja a kinyilatkoztatást és az arra feleletül adott hitet.¹²² Ennek a tudománynak gyakran két ágát különböztetik meg: az egyik az Istenről, a másik az ő műveiről szóló tanítás (*de operibus divinis*). A *lelki teológia* pedig ebbe a második ágba tartozik, hiszen az

¹¹⁸ REMETE FEOFÁN, *Pisma k raznym licam (Levelezések)*, Moszkva 1892, 236.

¹¹⁹ Vö. NAZIANZOSZI GERGELY, *Or.* 18,9, in *PG* 35,996AB.

¹²⁰ Vö. *Grégoire de Nazianze*, 139. megj. 1 (bibliográfia); BARDY, G., „»Philosophie« et »philosophe« dans le vocabulaire chrétien des premiers siècles”, in *RAM* 25 (1949) 97-108.; MALINGREY, A. M., „*Philosophia*”. *Étude d'un groupe de mots dans la littérature grecque des Présocratiques au IVe siècle après J.-C.*, Paris 1961.

¹²¹ Vö. pl. az orosz ZARIN, S. M., *Aszketizm po pravoslavno-krisztianszkomu ucšeniju (Az aszketikus tanítás a keresztény ortodox tanítás szerint)*, Szentpétervár 1907.

¹²² Vö. FRIES, H., „Théologie”, in *EF* 4, 312.

ember megszentelődése Isten „munkája”. Ez a megközelítés eltér a görög Atyák ősi hagyománya szerinti szemlélettől. Számukra a θεολογία a „Szentháromság tudománya (tudása)”. Isten munkája inkább az οἰκονομία . Ennek megfelelően tehát nem „lelki teológiáról”, hanem „lelki tanításról” kell beszélnünk. Vagy még pontosabban a lelkiatyák tanításáról (hiszen az igazi „lelki tudás” nem a tanítás, hanem a személyes ima gyümölcse).

(Fordította: Fülöp testvér)